

LA CONSUETA DE L'ESGLÉSIA DE SANTA MARIA DE CADAQUÉS DE 1753¹

PEP VILA

LES CONSUETES

És prou sabut que una consuetta és un llibre de la litúrgia romana, també un aplec de notes, que ordena, regula i recull el culte litúrgic, les consuetuds, els horaris, les pràctiques, les cerimònies i els costums, les festes locals d'una parròquia (una unitat de vida social, comunitat de cristians) o bé d'un convent o monestir. L'any litúrgic té un caràcter històric i sacramental. En el seu caire dramàtic, la consuetta era un document que recollia els aspectes festius d'una celebració que en potenciaven la seva espectacularitat. També podia ser una obra de teatre didàctic del cicle passionístic, veterotestamentari, hagiogràfic, etc. El consuetta era el director o el responsable de la posada en escena de l'obra.

La consuetta donava fe del llegat que s'havia rebut. Legitimava els usos i les tradicions que es convertien en norma obligada per al nou rector que entrava, el qual els havia de dur a la pràctica, assegurar-los. Per aquest document el nou pastor sabia quin lloc trepitjava, com era aquella societat, quines havien de ser les seves obligacions. L'anunci de l'evangeli no es podia desconnectar de la vida real dels cadaquesencs. Tal com expliquen Pere Gifre *et alii* en la seva edició de les consuetes de la canònica de Lledó (vegeu bibliografia), realitat extrapolable a altres parròquies del país, l'actualització d'una consuetta era també un mecanisme de defensa davant les intromissions pastorals i temporals de la parròquia, en el seu cas de la canònica, i una manera de fer créixer els drets damunt la comunitat.

A Catalunya, la consuetta és un gènere documental reconegut des de l'època medieval fins a mitjan segle XIX. L'any litúrgic girava a l'entorn de tres grans festivitats: el cicle de Nadal, el cicle de Pasqua i el cicle del santoral. Com diu el missal romà: «Guardi amb integritat i manifesti amb les seves obres la fe que li va ser

¹ Article enviat el 17 d'octubre de 2021; publicat el 24 de desembre de 2021, vigília de Nadal, a *Vademècum* <<https://mariatoldra.com/>>.

anunciada per la predicació dels antics pares». Les consuetes també recullen aspectes de la vida quotidiana, de la cultura popular d'un poble determinat o d'una comarca: cant de goigs, processons, pregàries, etc. A voltes, algunes consuetes només descriuen la religió emanada des del bisbat; en d'altres se'ns mostren, amb més o menys claredat, actituds populars, divergències amb la cultura oficial o dominant. Com que la realitat sempre és dinàmica, els costums es tornen lleis. Sabem que les relacions entre el clergat i la parròquia no sempre eren fàcils. D'una forma o d'una altra, el rector era el garant dels actes i els sagraments que es feien a la parròquia.

LES CONSUETES PARROQUIALS DE CADAQUÉS

És possible que a Cadaqués n'existissin de redactades d'èpoques anteriors, que es perdessin amb motiu d'atacs corsaris, de guerres i de revolucions com la de l'any 1714, la Guerra Gran, la del Francès, etc. També per incúries, robatoris o pèrdues de documentació. El 1444, l'arxiu de la vila fou cremat i, el 1543, l'església i tota la vila. El funcionari espanyol Francisco de Zamora (1757-1812), que va viatjar per les comarques gironines l'any 1790, va deixar escrit en la seva visita a l'església del poble de Cadaqués: «En la bóveda está pintada la bomba que tiraron a esta Iglesia los franceses en 22 de junio de 1684, que pretenden fue la primera de España».² L'any 1787, el poble tenia uns 1.598 habitants.

Segons l'historiador Joaquim M. Puigvert i Solà, a Girona, el bisbe Baltasar Bastero, en les visites pastorals que va fer durant els anys 1733-1734, va insistir que les parròquies disposessin de consuetes. A l'Arxiu Diocesà de Girona, juntament amb el llibre de visites pastorals de 1742, hi ha els fulls impresos que l'esmentat prelat donava a les parròquies que visitava, amb els seus manaments.³ El cert és que l'any 1752, l'Ajuntament i alguns obrers de l'església que hi havien servit, desitjosos de conservar les pràctiques i cerimònies que se celebraven a l'església de Santa Maria des de temps més reculats, van redactar una consuetes nova, alguns capítols de la qual no van agradar al doctor Josep Aloy (llegiu el seu al·legat ple de notícies interessants), llavors prevere i rector de la església parroquial de Santa Maria de la vila de Cadaqués.

Aquí hi hem de veure la força de la societat, d'aquells obrers, de gent del lloc preparada, que sabia litúrgia, que amb la complicitat de l'Ajuntament pressionen l'església en un tema prou delicat. Els laics, mitjançant els seus representants els obrers,

² *Diario de los viajes hechos en Cataluña de Francisco de Zamora*, a cura de Ramon Boixareu, Barcelona: Curial, 1973, p. 349-351.

³ Joaquim M. PUIGVERT I SOLÀ, *Una Parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetes: Riudellots de la Selva*, pròleg d'Eva Serra i Puig, Barcelona: Rafael Dalmau, 1986, p. 41.

les confraries, tenien responsabilitats dins la comunitat parroquial, ajudaven al sosteniment econòmic de la parròquia. Hi ha diferents apreciacions de la manera com els obrers accedien al càrrec, qui n'aprojava el resultat dels nomenaments. En principi s'anaven transmetent els càrrecs. Els més vells elegien els seus successors. La seva elecció era aprovada, però, per un sagristà o rector. Aquell any de 1752, Ajuntament i obrers plegats són capaços de posar-se d'acord, de redactar una consuetud que desitgen sotmetre a l'autoritat religiosa per tal d'assegurar el bon govern d'una comunitat eclesiàstica, de recollir per escrit unes tradicions pietoses, el culte als sants patronímics del lloc. Com bé ho recorda un d'aquests documents, calia trobar-hi una solució. Si no fos així: «[...] de què podían témer-se alguns disturbis molt perjudicials a la pau, quietut, bona unió y armonia, que fins al present ha concorregut entre rector y feligresia». Les obligacions havien de ser recíproques. El document que avui estudiem i editem dona fe d'una certa vida local vigorosa i autònoma. L'aïllament geogràfic del poble convertia el territori en la petita «república de Cadaqués». Si hem de fer cas del contingut de la consuetud, al poble es vivia una religiositat intensa. Sovintejaven els actes religiosos, les processons, els cants dels goigs en diverses celebracions.

EXEMPLARS DE CONSUETES CONSERVATS A L'ARXIU PARROQUIAL DE CADAQUÉS

D'aquesta consuetud, se'n conserven fins a vuit exemplars manuscrits (segles XVIII-XIX), entre còpies i originals, encara que en aquesta avinentesa només n'hem utilitzat dos per a la nostra recerca, designats amb les sigles A i B.⁴ Potser més endavant algú en voldrà fer una edició crítica amb la filiació de tots els manuscrits conservats. Tenim un primer esborrany, una còpia de treball que designem amb la lletra A, que conserva al marge esquerre del document innombrables afegits, insercions, correccions i esmenes per tal de millorar-la, per acostar posicions entre la societat diguem-ne civil i la institució eclesiàstica. El text que havia de sortir de la negociació havia de satisfer l'Ajuntament i els obrers de l'església per una banda, però també el doctor Aloy, rector del poble i, en darrera instància, els canonges de la catedral i el bisbe de Girona, Lorenzo Taranco i Mujaurrieta, que, en definitiva, són els qui

⁴ A l'Arxiu Parroquial de Cadaqués (actualment custodiat a l'Arxiu Diocesà de Girona) es conserva un altre llibre amb aquest títol: *Consuetud de las obligacions de la iglésia parroquial de Nostra Senyora de la vila de Cadaqués, en què són descrits tots los aniversaris y missas resades y altres obligacions de dita iglésia* (1719-1720). El llibre no recull, però, cap mena de consuetud litúrgica. S'anotaven aquí les misses resades i els aniversaris de gent del poble. Vegeu també la *Consuetud de la parròquia de Santa Maria de Cadaqués* (1782), llibre en format infòlio, 6 folis, sense índex, que no hem examinat, i *Llibre de la hobra de rebut de Santa Maria de Cadaqués* (1701-1873).

l'havien d'aprovar i donar-li sortida. El governador polític i militar de Girona, Josep de Còrdova, sembla que també tenia interès perquè les coses sortissin bé.

Aquest primer esborrany s'hauria d'acabar amb el text definitiu per tal d'assenyalar per on anaven els trets, quines supressions, afegits, millores s'hi van introduir en el curs de la negociació. L'aprovació de la consuetud havia de servir per apaivagar ànims, perquè la pau i la tranquil·litat tornessin al poble. Donem un tast d'algunes d'aquestes actualitzacions.

A. Consuetud de la Iglésia Parroquial de Santa Maria de la vila de Cadaqués. *Estat o consuetud feta per lo magnífich Ajuntament de regidors de la vila de Cadaqués, los obrers de la obra de dita vila, y algunas personas que han estat empleadas en dita obra, las quals han vist y se ha observat en la iglesia parroquial de Santa Maria de Cadaqués, la qual practicaban y observaban los reverents rectores de ella, antepassats per ser de consuetud de temps immemorial.* Són 7 folis sense foliar, f. 7v en blanc. Mides: 222 × 310 mm. Sense protecció de coberta. El primer foli conservat presenta un senyal translúcid a contrallum amb una marca de fabricació del paper no identificada. El quadern va relligat amb un fil. A la dreta del foli hi ha escrit el text oficial. A mà esquerra, les discrepàncies, les al·legacions. A voltes llegim «se conforma», que vol dir que el text que el rector proposa també és acceptat pels representants del poble. Top.: 1752/11/25.

Exemples. Punt número 2. «Lo die de sant Antoni Abat». El text escrit a la dreta i al centre del foli diu: «Lo disapte completas solemnes ab orga, y lo die de la festividad tèrcia ab orga y ofici solemne vésperas solemnes ab orga y ensens, y professó ab la forma acostumada y goigs, com també en lo dissapte». Al marge esquerre del document, un representant de l'Ajuntament o dels obrers que coneixia bé el tema, que sabia la lletra menuda de la litúrgia, va anotar: «Se convé en tot, y lo orga en la conformitat del rector antecedent [...]».

Punt número 3. «Lo die de sant Sebastià». Anotació al marge esquerre: «Se confòrmian ab la circumstància que un dels regidors lo diumenge antes del de la professó en nom de l'Ajuntament avisa al senyor rector del die li apareixerà ve se fasse la professó y se convenen las completas són fundadas».

Punt número 4. 2 de febrer. «Purificació de Maria Santíssima». Escrit al marge esquerre: «Lo senyor rector diu fou consuetud en temps del consell, que éran 32 el número [de ciris] però després del nou establiment sols se han donat als regidors, batlle y obrers de la obra de la iglesia y que si bé lo rector antecedent ne enviava a alguns distingits del poble, ere per galanteria. Los obrers dihuen ser estat sempre de consuetud com diu lo número 4».

Punt número 7. Maig. «Dissabte de la Invenció de la Creu». Escrit al marge esquerre: «La administració de la Sanch acostumava avisar al señor Rector per a que

fes aquesta funció menos tèrcia. Los obrers diuen ser consuetut com diu est número 7, y aparellat lo altar los administradors y fent enramada».

Punt número 10. «Lo die de Corpus». Escrit al marge esquerre: «Se confòrman en quant al die de Corpus lo bon temps per la professó a discreció del rector. En los demás dies de la octava se discrepa en quant a les vespres prenent lo senyor rector haber-se donat a ell, y a tots los residents 2 lliures de distribució y aixís mateix en la professó de cap de octava».

Punt número 11. «En lo die de Sant Joan». Escrit al marge esquerre: «Se convé en tot menos lo orga, que sie ab la conformitat de las festes antecedents».

«Resposta de part del rector de Cadaqués a la sobre escrita consueta.

Die 24 de novembre de l'any 1752. Havent comparegut los señors Lluís Quirch y Pere Alfaràs, regidors de la vila de Cadaqués, acompanyats del señor Juan Riera, batlle de la vila, y dels señors obrers Josep Marquès, pagès, y Francisco Ballesta, barriler, y señors Narcís Riberas, Juan Palau de la Bassa, Miquel Dalmau, major de días, Sebastià Alfaràs, Rafel Llorens y Joseph Boera, en la casa de la rectoria de dita vila de Cadaqués, presentaren al doctor Joseph Aloy, rector de dita vila de Cadaqués, dos fulls de paper escrit en quals digueren estàvan escrites las consuetuds de la Iglésia parroquial de Santa Maria de Cadaqués fetas y firmadas per lo magnífich Ajuntament de dita vila y obrers de la obra de la iglésia y algunas otras personas que en dita obra han servit, quals prenenen deu guardar y complir dit rector. Quals escrits vistos y reconeguts per dit rector, havent trobat en ells molts dels capítols demànan ser abrogats y de viva veu lo die 23 de maig de l'any corrent 1752 per lo molt il·lustre señor rector y canonge Francisco Veray, vicari general y oficial del señor Bisbe de Gerona, en presència dels señors Joseph Deulovol, regidor en primer lloch de la vila de Cadaqués Joseph Marquès, pagès, y Narcís Riberas comissionats per eix fi de l'Ajuntament (suposaren) general de dita vila de Cadaqués y del mateix rector per eix fi cridats ha respòndrer a las demandes li feren dits senyors. Fou servit dit il·lustre señor vicari general, ohidas de dit rector las respostas en escrit donadas, absòldrer aquest, y quedar dit rector deslligat en fer y prestar lo que se li demanava. Además conté la dita consueta demanda que té a son favor (segons lo seu judici) adjudicada per sentència en lo dit tribunal ecclesiàstich proferida per dit il·lustre y molt reverent señor vicari general als 12 setembre de dit any 1752, y finalment per contenir dita consueta molts capítols inverosímils a la obligació parroquial, no accepta dita consueta, ans bé la contradia formalment; declarant emperò son ànimo de estar prompta y aparellat de contribuir en la formació de una consueta que siga compatible ab las obligacions parrochials, y que no se opòsia a l'exercici libre de sa primera e intrínseca obligació de curat, y que aquesta únicament míria ab bon govern y economia de sa iglésia sens perjudici dels demás residents preveres de dita iglésia y finalment per totas las causes y rahons púgan en dret y justícia patrocinar-lo y afavorir-lo. Y per a que conste ahont convinga,

dona la present resposta dit rector, firmada y escrita de sa lletra als vint-i-sinch del mes de novembre de l'any mil set-cents sinquanta-y-dos, en la casa de la rectoria de la vila de Cadaqués. Doctor Josep Aloy, prevere y rector de la iglésia parroquial de Santa Maria de la vila de Cadaqués».

B. 1753. *Consueta de la parroquial Iglesia de la villa [sic] de Cadaqués*. És la que avui editem anotada. Sense escobertar. El primer foli conservat fa de coberta, més una guarda, 9 folis sense foliar, f. 9r en blanc. Mides: 205 × 295 mm. Còpia definitiva que fou escrita en una lletra bonica, més acurada i regular. A la fi hi ha la conformitat de Francisco de Bastero i de Vilana⁵ i Fernando Diern,⁶ Girona, 30 d'abril de 1753. El dia 4 de maig de 1753, el bisbe de Girona, Lorenzo Taranco i Mujaurrieta, la va rubricar, en llatí, en senyal d'aprovació. Era la fórmula definitiva per posar la pau al poble entre l'Ajuntament, els obrers i el rector. Lorenzo Taranco i Mujaurrieta (Castro-Urdiales, 11 d'agost de 1688 – Girona, 3 de febrer de 1756) fou un religiós càntabre i bisbe de Girona de 1745 a 1756. El 2 de març de 1745, el bisbe de Girona, Baltasar de Bastero i Lledó, renuncià per motius de salut al seu càrrec i Taranco el succeí a la diòcesi gironina el 20 de maig. Governà durant 11 anys, essent el fet més remarcat de la seva prelatura un contenciós, heretat del seu predecessor, amb els canonges de la seu, en el qual hagueren d'intervenir el rei Ferran VI i el papa Benet XIV. El 7 de febrer de 1756 morí i fou enterrat a la catedral de Girona.⁷

El text conté una introducció (f. 1r-1v); el calendari litúrgic ordenat per mesos, per festivitats movibles (f. 1v-7v). Una segona part recull les «Consuetuts que miran al consuelo del poble y a la major descència y economia de la iglésia» (f. 7v-9r). Top.: 1753/04/30.

C. 1753. *Consueta de la parroquial Iglesia de la villa [sic] de Cadaqués*. Una coberta de paper, més una guarda, 9 folis sense foliar, f. 10-11 en blanc; una guarda posterior. «Gerona, vui die 30 abril de 1753». Es tracta d'una còpia de treball, prèvia a la definitiva, amb algunes esmenes. Top.: 1753/05/04.

D. Fragment d'un altre exemplar d'una consuetud del segle XVIII. Manuscrit sense data. 1 foli més un bifoli. Conté les festivitats des del 3 de maig (santa Creu) fins a la de sant Esteve. En aquesta peça hi surt consignada la festivitat de sant Jaume, festa patronal del poble fins al 1830, quan l'Ajuntament va decidir canviar-la. 25 de

⁵ A la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, manuscrit 3-I-24, hi ha conservada una còpia del testament de Francesc de Bastero i Vilana (Fornells, 14 de maig de 1749), que fou nebot d'Antoni de Bastero i membre també de l'Acadèmia barcelonina. Vegeu també la base de dades Fons històric de l'Hospital de la Santa Creu, núm. 18156: Comptes de Francesc Bastero i Vilana (1729-1761) <<https://www.bnc.cat/fonshistorichsc/detall?id=18156>>.

⁶ Francisco Diern (Fornells, 1725) era canonge de la seu de Girona. Possiblement Fernando Diern, prevere, era nebot seu. Vegeu el treball de Josep M. MARQUÈS, «Carreres dels col·laboradors de bisbes de Girona, 1600-1774», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLI (Girona, 2000), p. 125-178.

⁷ *Viquipèdia*, s. v. «Lorenzo Taranco» <https://ca.wikipedia.org/wiki/Lorenzo_Taranco>.

juliol. «Die de Sant Jaume»: «En est die no se fa cosa particular, ni los capellans dihuen el rosari, que lo diu lo mestre, perquè no hi ha vespres a la tarde». Aquestes són les festivitats consignades en el document: «Santa Creu. — San Isidro. — Dia de l'Ascensió. — Dia de Pentecostés. — Dia de Sant Antoni. — Dia de Corpus. — Sant Joan. — Sants Innocens. — Sant Antoni. — Sant Sebastià. // Quaresma. Dia de Pasqua. — Sant Joan. — Sant Pere. — Sant Jaume. — Vigília Assumpció. — Vigília de la Nativitat de la Mare de Déu. — Dia de la festa, 8 i 9 de setembre. — San Proto y San Jacinto. // Tots Sants. — Dia de Morts. — En lo die de la Concepció. — Dia de Nadal. — Sant Esteve». Top.: 1753/05/04.

E. Consueta del segle XVIII. Sense data. *Copia de la consueta de la vila de Cadaqués de lo que se deu fer [...] feta y firmada per lo reverent doctor Joseph Aloy, a los 4 dias del mes de maig 1753.*

F. Consueta de 1782. Paper, sense escobertar. 6 folis, recto i verso. Mides: 342 × 228 mm. [...bre?] de 1782. Signada per «Francisco Ballesta, regidor y obrero de la vila de Cadaqués».

G. Consueta de 1849. *Directori, funcionari pràctich de la iglésia parroquial de Cadaqués.* Mides: 160 × 222 mm de llarg. 5 folis.

LA VISITA PASTORAL DE 1751

La visita pastoral, a més de ser un moment de trobada entre el bisbe o els seus representants amb els clergues i fidels d'una parròquia, no deixava de ser una visita d'inspecció del lloc de culte, per tal d'avaluar la salut moral dels feligresos. Calia també comprovar que s'aplicaven les directrius del bisbat sobre el culte, els bons costums, l'administració dels sagraments, la conservació del béns de l'església (roba, imatges, mobiliari, edificis, visita a ermites, etc.). Hom solia deixar constància dels resultats en els llibres de baptismes o en altres documents aixecats en el moment de la inspecció.

En la visita que el bisbe de la diòcesi, acompanyat de *don* Francisco de Allende y Hoz, «secretario de cámara» del bisbat de Girona, va fer a Cadaqués, redactada en castellà, el 19 de maig de 1751 (Llibre 130, p. 184-190, de l'Arxiu Diocesà de Girona, de la mateixa data), el bisbe i el seu secretari van inspeccionar l'altar major, els altars de Sant Proto i Jacint (dos màrtirs cristians del segle III, la seva memòria litúrgica era l'11 de setembre), de Sant Pere i Sant Francesc, de Sant Antoni Abat, de Sant Miquel, dels Sants Joan Baptista i Joan Evangelista, i de Sant Josep; i els «altaria votiva» de Santa Llúcia, de Sant Antoni de Pàdua, de les Ànimes del Purgatori, de Sant Sebastià. Després passaren a visitar l'Hospital de pobres que pertanyia a l'obra de l'església, la

capella de la Mare de Déu del Portal de la Font, la Capella dels Sants Abdó i Senén, a l'actual cementiri parroquial, la capella de Sant Sebastià, que el document qualifica de capella «heremiticam».

Aquest any, la Mare de Déu posseïa en un moble de la sagristia una col·lecció de «Once vestidos de Nuestra Señora de las mismas telas de los frontales sobredichos», fruit de regals i de donatius de particulars. Aquests vestits s'anaven canviant segons els costums i les estacions litúrgiques de l'any (Visita pastoral de 1751). En aquesta inspecció parroquial no hi he sabut trobar cap referència a la construcció i embelliment de l'altar major, barroc, de l'església de Santa Maria, aixecat entre els anys 1723-1729, però no finalitzat fins el segon període de 1770-1788. Troben que *l'altare majus és optime et decenter*.

Una curiositat malsana

En la visita pastoral també van examinar els llibres de baptismes, defuncions i matrimonis. En els corresponents a baptismes (B3-1722-1751 i B4-1751-1784), hi deixaren apuntat que trobaven a faltar en el lloc corresponent d'uns registres anteriors (anys 1742 i 1749) la inscripció de les partides de naixement de dues criatures de pares incògnits. Els rectors Narciso de Guitart i Francisco Graciós les havien anotat en una altra banda. El bisbe obliga el rector a fer la rectificació pertinent:

I porqué será dificultoso hallar las dos partidas de bautismo de los dos hijos de padres incógnitos que se hallan al último de este libro en caso de esser buscadas, no hallándose en el libro en el lugar correspondiente mandó su excelentísima al rector que note a la margen del libro en que cada una devía estar en el lugar en donde se hallan dichas partidas las que por conocerse son de letra del rector don Narciso de Guitart la primera, y del reverendo Francisco Graciós la segunda [...].

Que cuando ocurran semejantes partidas, se pongan en el lugar que les toca y consecutivas a las demás [...] averigüe lo que falta en el hueco de la primera partida del año 1742 [...] 1749.

EL RECTOR JOSEP ALOY

El rector Josep Aloy, doctor en teologia, que tenia la feinada de reconduir la situació, de redactar una nova consuetud pactada entre els dos bàndols en litigi, era natural de Figueres, vila on havia nascut pels volts de 1711. Sabem que va aterrar al poble cap al 1751. Tot llegint les anotacions i els escrits de descàrrec que fa a la

consueta, fa la impressió de ser un home molt seu, expeditiu, de caràcter i de tracte difícil. Sabem que no mantenia bones relacions amb els altres capellans del territori. Ho corrobora aquesta curiosa anotació que figura al llibre de visites pastorals de 1751, sobre com procedia en els enterraments i funerals. Sota l'epígraf «Modo de convidar», llegim el següent: «El rector de Cadaqués no convida a párroco alguno de los vezinos [sic], ni circumvezinos para las funciones funerales que se hazen en su Iglesia, sinó que solamente entran en ellas el Vicario y demás residentes, además del rector».

Heus aquí un extracte de la seva partida de defunció:

Al sis del mes de setembre, de l'any mil set-cents sexanta-sis, morí lo doctor Joseph Aloy, natural de Figueras, prevere, rector de la present parròquia de Santa Maria de Cadaqués, d'edat sinquanta sinch-años [...], al cadàver del qual s'ha donat sepultura en la iglésia parroquial, en el vas al peu de las grades, devant lo altar major, als set del mateix mes y any. En la qual se li han celebrat los oficis del enterro, y honres ab assistència de dos vicaris, reverent Escoffet organista, reverent Jaume Feliu de la Bisbal y reverent Trèmols fent oficis dobles celebrat tot en lo mateix die [...].

Signa Fèlix Casas, prevere. (Llibre d'òbits de la parròquia de Cadaqués). Testament (T4-1751-1785, any 1765, testament i codicil, f. 280v-282r i 282r-283r). Va morir prou jove, 13 anys després de l'entrada en vigor d'aquesta consueta.

CARACTERÍSTIQUES I LÍMITS DE LA NOSTRA CONSUETA

En honor a la veritat, cal dir que el valor d'aquesta consueta és un xic limitat pel seu esquematisme. No hem d'obviar, però, que servia per a la il·lustració d'un poble petit. No va gairebé més enllà del calendari festiu d'una comunitat que vivia molt mal comunicada. Res no en diu, de les tasques del rector, del sagristà i del domer, tampoc de la dotació econòmica del clergat parroquial, de la caritat com a forma essencial de sosteniment d'una parròquia, de la participació assistencial de les dones en segons quins oficis. S'obvia el tema sobre els ritus funerals, l'adornament de l'església en determinades festivitats. No hi ha tampoc l'empremta personal del seu redactor a l'hora de fornir-nos notes d'interès sobre el passat social del poble. Les referències històriques per entendre millor la societat rural i pesquera, el passat de la vila, són inexistent. Ben segur que al poble hi havia, com arreu, crisis socials i econòmiques, que no tenen cabuda en aquest document.

Del ritual del salpàs, de les feines dels escolans, del paper de les confraries del Roser⁸ i la Minerva,⁹ gairebé ni se'n parla. Sabem que una consuetud no és un document aïllat. Caldria relacionar-la amb altres papers guardats a l'arxiu: llibres d'obra, confraries, testaments i inventaris, etc. Que jo sàpiga, tampoc no hi ha cap treball de conjunt que expliqui la història de Cadaqués durant el segle XVIII. La història local d'aquest poble encara està per fer.

Resseguint el calendari religiós, podem fer-nos una idea de la celebració de la festa, de quins actes litúrgics s'acompanyaven. No hi ha, però, antecedents per saber des de quan se celebraven, quins canvis hi hagué en la litúrgia a través dels temps.

La consuetud té dues parts. A la primera es detallen el calendari litúrgic, les festes movibles i locals durant l'any. La segona explica els costums més domèstics: doctrina, manteniment de la llàntia, neteja de l'església, les campanes, les feines del combregar, etc.

El calendari i les festes principals. Festes movibles. Quaresma i Setmana Santa

La primera festivitat anotada és l'1 de gener. Fins fa uns anys, l'Església catòlica havia celebrat, aquest dia, la festivitat de la circumcisió de Jesús. La darrera és la festa dels Innocents, l'última dominica de l'any. Després venen les festes movibles. En aquesta nova consuetud es vol desterrar el costum, el Divendres Sant, que les dones anessin en grup a adorar la creu. Se'n posa una a l'altar major perquè tot el poble la veneri sense «irreverència, tumulto o confusió».

Obligacions i servituds per al millor funcionament de l'església

D'entre les consuetuds observades, destaco la insistència en l'ensenyament de la doctrina cristiana, molt valorat després de la revolta postridentina; el res del rosari, del qual també se n'havia de responsabilitzar el mestre de l'escola; l'obligació que tenien els obrers de subministrar oli per fer cremar la llàntia col·locada davant del Santíssim Sagrament; la neteja i escombrada de l'església; la consuetud de

⁸ Vegeu a l'Arxiu Parroquial el *Llibre de confreres i confrereses de la Confraria del Roser de la parròquia de Santa Maria de Cadaqués* (1692-1860); *Censals de la Confraria del Roser de la parròquia de Santa Maria de Cadaqués* (segle XVIII); *Llibre de comptes de la confraria del Roser de la parròquia de Santa Maria de Cadaqués* (1692-1860). El pergami de la fundació és de 1592. Recordem que els dominics foren els principals divulgadors de la devoció a la Mare de Déu del Roser.

⁹ Arxiu Parroquial, *Llibre hahont estan escrits los confreres de la Confraria del Santíssim Sagrament de la Isglésia parroquial de Santa Maria de Cadaqués* (1726-1791).

subministrar el viàtic¹⁰ en el combregar general; la regulació del toc de les campanes tots els diumenges i festes en la missa matinal, també quan hi havia algun mort, en cas de boires o temporals que poguessin perjudicar l'agricultura o l'art de la pesca. La litúrgia es regulava pel toc de les campanes; també tenia una funció social important. Hi havia una disputa pendent entre els obrers de la Minerva —en honor a l'Eucaristia, sota l'advocació del Santíssim Sagrament, fundada pels dominicans, l'any 1539 a Roma, a l'església de Santa Maria Sopra Minerva, molt activa al poble— i el rector sobre on col·locar la taula de reunió dels confreres, moble on els baciners deixaven les almoines en una mena de bací del santíssim. S'acordà que el tema fos debatut en la propera visita pastoral que el bisbe de Girona faria a la parròquia. Sobre la música, la consuetat esmenta un petit repertori. En aquesta època hi havia a l'església un organista, el reverend Escofet. El manuscrit no dona, però, detalls de la interpretació o execució de les peces. El cost econòmic d'aquest desplegament litúrgic era cobert per donacions, llegats, col·lectes. En les comunitats rurals, la festa hi tenia molta importància.

Sorpren el cant dels goigs en la majoria dels actes. Cantar-los obligava, a voltes, a satisfer, per regla general, un pagament que resta anotat. Algunes celebracions acabaven amb una processó pels carrers del poble. Indico en quines festivitats se'n cantaven, quan es feien les processons. Desconec, perquè la consuetat no ho expressa, a quines advocacions es cantaven els goigs: al Roser?, a Sant Sebastià?, a l'Assumpció?, etc.

El dia 2 de febrer, en la festa de la Purificació de la verge Maria, es donava una candela blanca a totes les persones que anaven a l'església. El 3 de maig, diada de la Invenció de la Santa Creu, s'enramava l'altar major.

La consuetat: un document juridicocanònic

El text que fou signat i possiblement mig redactat, en la seva versió definitiva, al palau episcopal de Girona, que segueix algunes de les pràctiques que s'observaven a la catedral, tenia una funció pràcticament informativa. La redacció és clara i expositiva. Tot i que el bisbe de la diòcesi era castellà, la consuetat es redacta en la nostra llengua. No ocorre el mateix amb alguns documents posteriors que transcrivim, aquests ja expressats en castellà. L'obra conté alguns castellanismes. En destaco aquests: «crucifixo», «cuydado», «embarràs», «enterats», «estrèpit», «gananciar», «libre», «limosnas», «limpiesa», «puesto», «recado», «rito», «ruhidós», «triàngul», «tumulto [...]».

¹⁰ A la sagristia hi van examinar: «Ítem dos copones, el uno para el sagrario, y el otro pequeño para llevar el viático, ambos de plata» (Visita pastoral de 1751).

Índex o seqüència del contingut:

- [1]. Gener. Die 1. Circumcisio domini nostri Jesu Christi
- [2]. Die 6. Epiphania Domini
- [3]. Die 17. Sanctus Antonius Abbas [cant dels goigs i processó]
- [4]. Die 20. Sancti martyres Fabianus et Sebastianus [cant dels goigs i processó]
- [5]. Febrer. Die 2. Purificatio Beatae Mariae Virginis [cant dels goigs]
- [6]. Mars. Die 25. Anunciatio Beatae Mariae Virginis [cant dels goigs]
- [7]. Maig. Die 3. Inventio Sanctae Crucis [cant dels goigs]
- [8]. Juny. Die 24. Nativitas Sancti Joannis [cant dels goigs]
- [29]. Die 29. Sanctus Petrus et Paulus [cant dels goigs i processó]
- [9]. Juliol. Dedicatio ecclesiae
- [10]. Agost. Die 15. Assumptio Beatae Mariae Virginis [cant dels goigs]
- [11]. Setembre. Die 8. Nativitas Beatae Mariae Virginis
- [12]. Die 11. Sancti martyres Protus et Hyacinthus [cant dels goigs i processó]
- [13]. Octubre. Festivitas Rosarii [cant dels goigs i processó]
- [14]. Novembre. Die 1. Festivitas Omnium sanctorum
- [15]. Desembre. Die 8. Conceptio Beatae Mariae Virginis [cant dels goigs]
- [16]. Die 25. Nativitas Domini Nostri Jesu Christi
- [17]. Die 26. Sanctus Stephanus
- [18]. Die 27. Sanctus Joannes apostolus
- [19]. Die 28. Sancti Innocentes
- [20]. Ultima dominica anni [processó amb benedicció del terme, els fruits¹¹ i les persones]

Festas movibles

- [21]. Dominica Resurrectionis [cant dels goigs, processó amb relíquies]
- [22]. Ascensio Domini Nostri Jesu Christi [cant dels goigs]
- [23]. Dominica Pentecostes [cant dels goigs]
- [24]. Festivitas Corporis Domini Nostri Jesu Christi [exposició sant sagrament, processó]

Consuetuts generals per las quals no poden asseñalar-se dies certs, com no entren ab las particulars que sobre quédan descritas

- [25]. Dissaptes de l'any [cant dels goigs]
- [26]. Diumenges [res del rosari, algunes processons, goigs]
- [27]. Tercers diumenges
- [28]. Quaresma

¹¹ «Perquè Déu Omnipotent nos defens de qualsevols tempestats i ns quart los fruits de la terra» (*Consuetas de Lledó*, dins Pere GIFRE RIBAS; Santi PUIG PLA; Joaquim TREMOLEDA, «Consuetes de Sant Feliu de Lledó (s. XVI-XVII)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 42 (Figueres, 2011), p. 505-559 [525]).

[29]. Semmana de Passió y Santa [processó de Dijous Sant amb disciplinats; dissabte sant, benedicció de les fonts]

[30]. Rogacions

Consuetuds que miran al consuelo del poble y a la major descència y economia de la iglésia

[31]. Doctrina

[32]. Rosari

[33]. Llàntia

[34]. Limpiesa de la iglésia

[35]. Combregars

[36]. Campanas

[37]. Taula de la Minerva

LA NOSTRA EDICIÓ

Respectem l'estructura interna del document, el text original amb les seves grafies. Incorporem un índex numerat del calendari litúrgic llavors vigent, a més de les altres activitats i obligacions que puntualment s'assenyalen. Conservem les consonants dobles del document. El text s'accentua i es punctua segons les normes vigents. També es regularitzen les majúscules i les minúscules, l'ús de *u/v*, *i/j*. Es desenvolupen les abreviatures, es posen els guionets o els apòstrofs corresponents. S'ha indicat els canvis de pàgina de l'original. Entre barres figura el número del foli original, seguit d'una *r* si el foli és el recto o d'una *v*, en el cas del verso. Les notes al text a peu de pàgina, els mots entre claudàtors, són de la nostra collita. Van en cursiva els llatínismes dels textos bíblics i litúrgics dels textos de les festes i celebracions.

TEXT: CONSUETA DE SANTA MARIA DE CADAQUÉS DE 1753

[1r] Per ocasió de haver-se suscitad varies disputas y controversias entre lo reverent doctor en santa theologia Joseph Aloy, rector de la parroquial iglésia de la vila de Cadaqués, del present bisbat de Girona de una, y, lo magnífich Ajuntament de dita vila, y los obrers de la obra de dita iglésia de part altre, sobre la observansa de las consuetuds y estils practicats en las funciones d'esta iglésia, de què podian témer-se alguns disturbis molt perjudicials a la pau, quietut, bona unió y armonia, que fins al

present ha concorregut entre rector y feligresia,¹² a fi de que aquesta en ningun modo se alteràs, y precaucionar¹³ en lo esdevenidor semblants contencions, originadas totas, segons demostra la experiència, de no trobar-se en dita iglésia consuetada en què conste de las obligacions recíprocas de ditas parts: interessà la authoritat del magnífich senyor don Llorens de Taranco y Musaurieta, bisbe de Gerona del consell de sa Magestat, etcètera, y de l'excel·lentíssim senyor don Joseph de Còrdova¹⁴ y magnífic governador en lo polítich y militar de dita ciutat de Gerona y son districte, etc., per a que lo dit rector anomenàs una persona, y altre dits Ajuntament y obrers, que informadas de sas recíprocas pretencions, drets, consuetuts de dita iglésia, formassen una exacta e individual consuetada, ab què (aprobadada primerament per lo dit magnífic senyor Bisbe) deguessen anivelar-se¹⁵ en lo esdevenidor. Y havent-se rendit gustosos una y altre de las parts a esta insinuació, obehint-la a precepte de sos legítims superiors, elegiren y anomenaren als doctors Francisco de Bastero y Vilana, sacristà major y canonge de la santa Iglésia de Gerona, y al doctor don Fernando Diern, degà de la mateixa iglésia; desitjosos estos de complir a esta comissió ab la atenció que mereix tan authorisada interposició, y una iglésia de las que més se esmera¹⁶ y brilla en sas funcions la devoció de sos parroquians, després de ohidas una, y altre de las parts, havent-se informat de diferents personas ecclesiàstiques que han exercit lo offici de vicari en dita parroquial iglésia [1v] y vist diferents papers conducents per dit effecte, han finalment convingut en formar la consuetada en lo modo següent.

Gener. Die 1. Circumcisio domini nostri Jesu Christi¹⁷

En la vigília del die de la Circumcisó del Senyor se dehuen cantar completas¹⁸ solemnes ab orga en lo himne, y *Nunch Dimitis*.¹⁹ En lo die de la festivitad tèrcia

¹² Mot sense documentar al *DCVB*.

¹³ Prevenir un mal, un perill. «Volent precaucionar dits defectes [...], hem determinat [...] ordenar las cosas següents, doc. a. 1740 (Arx. Cúria Ecles. de Barc., Regestum Gratiarum, f. 81)» (*DCVB*).

¹⁴ Governador del corregiment, Josep de Còrdova i Alagón. «A la nit del dia 10 de desembre 1753 morí en esta plaza de Gerona, de més de 70 anys, lo Ecm. Sr. Don Josehp [sic] de Còrdoba y Alagón, thinent general dels exèrcits de S. M., governador militar y polítich de esta Ciutat y Empurdà, que plora sa pèrdua per sa exemplar vida, per son amor y caritats a la equitat y als pobres; y per tantas circumstàncies que feyan recomendable son mando y Persona. Sa conformitat a la mort y sa disposició testamentària han estat los objectes de admiració pública y han acreditat la soldes de sa vida» (Antoni SIMON, «El diari personal de Salvi Escarrà. La Girona de mitjan segle XVIII segons les memòries d'un escriptent», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV [Girona, 1994], p. 631-642 [640]).

¹⁵ Posar a nivell.

¹⁶ Aplicar-se atentament a fer les coses bé.

¹⁷ «La liturgia conmemora en este día la Circuncisión del Señor [...] Cuatro motivos integran la fiesta: a) el año nuevo; b) la octava de Navidad; c) la Circuncisión del Señor; d) la maternidad de María [...] Hoy es el primer día del año civil» (Pius PARCH, *El año litúrgico*, Barcelona: Herder, 1957, p. 116).

¹⁸ Oració final d'acabament del dia. Consta d'un ritu penitencial fix, d'uns salms variables i d'un conjunt final (himne, responsori, càntic i oració també fix) (*GEC*).

¹⁹ Oració de Simeó (Lluc 2:29-32), usada como a càntic.

solemne, y offici solemne, aquest tants solament ab orga, en lo offertori se traue per adorar la Vera Creu.²⁰ En la tarda, vespres²¹ solemnes ab orga en lo himne y *magnificat*²² y se incensa.²³ Per a incensar, deurà el senyor rector o son lloctinent, en lo temps que se canta lo himne, anar en la sacristia de la obra des del chor acompanyat dels dos achòlits, y allí pendrà la capa y al comensar lo Magnificat eixirà de dita sacristia acompanyat dels dits achòlits, y altre, que aportarà los incensers ab la naveta,²⁴ incensarà com se acostuma, y després se'n tornarà al chor per a dir la col·lecta,²⁵ y lo mateix se farà en los demás días que se hage d'encensar a vespres, que és conforme a l'estil, y pràctica de la cathedral iglésia de Gerona. Los obrers dehuen cuydar de compòndrer lo altar.

Die 6. Epiphania Domini

En la vigília y die de la Epifania se observaran las mateixas solemnitats contingudas en lo die de la Circumsisió.

[2r] **Die 17. Sanctus Antonius Abbas**

En la vigília se càntan completas²⁶ solemnes ab orga en lo himne y *Nunch dimittis*, y després los goigs. Y en lo die del sant tèrcia²⁷ solemne ab orga, y a la tarda vespres solemnes ab orga en lo himne y *Magnificat*, y encens. Després professó en la forma acostumada, y seguidament se càntan los goigs.

Die 20. Sancti martyres Fabianus et Sebastianus²⁸

En la vigília completas solemnes ab orga en lo himne, y *Nunch dimittis*, després goigs los quals se pàgan; en lo die dels sants tèrcia solemne, offici solemne ab orga, y a la tarda vespres solemne ofici, solemne ab orga y encens y després goigs que dehuen pagar-se.²⁹ Lo diumenge vinent o, altre die que no sie intempestiu, se puja ab professó a la capella de Sant Sebastià; per lo qual effecte alguns dies antes uns dels regidors ab recado urbà del magnífic Ajuntament passa³⁰ al senyor Rector per acordar

²⁰ «Lignum crucis».

²¹ Una de les hores canòniques que es diuen després de la nona. Les hores eclesiàstiques són les següents: matines, a les 24:00 aproximadament; laudes, a les 3:00; prima, a les 6:00; tèrcia, a les 9:00; sexta, a les 12:00, al migdia; nona, a les 15:00; vespres, a les 18:00; completes, a les 21:00.

²² Càntic que va entonar Maria santíssima en la seva visita a santa Elisabet i que es canta o recita en l'ofici de vespres.

²³ «Incensar, incensers, incensarà», del llatí *incensare*, al costat d'«encensar».

²⁴ Vas de forma llarguera semblant a una petita nau, que serveix per tenir-hi l'encens que ha de posar-se a l'encenser.

²⁵ Oració que es diu en la missa, abans de l'epístola.

²⁶ Darrera part de l'ofici diví, amb què es terminen les hores canòniques del dia.

²⁷ La terça com a hora canònica.

²⁸ A la sagristia hi havia «una Vera Cruz de plata dorada; un relicario con relíquia de San Sebastián de plata dorada» (Visita pastoral de 1751).

²⁹ Entenem que es pagaven a qui els cantava. Molts dels goigs actuals ens han arribat sense la seva música.

³⁰ S'adreça.

ab ell lo die que se deurà fer dita professó. En esta funció, si lo comú de la vila paga lo gasto, se dona de charitat 6 lliures a cada hu dels sacerdots, que no seran més de tres; y si los sacerdots se'l pàgan, se'ls deu donar 12 lliures, 6 argensos³¹ per quiscun, y arribada la professó a la Capella se canta tèrcia, offici y vespres. Y si és cumplert lo número dels beneficiats de dita iglésia deuran eixir dos de ells ab capas vermellas y bordons a rébrer la dita professó en la plassa del Llaner³² al tornar.

Febrer. Die 2. Purificatio Beatae Mariae Virginis

En la vigília completas solemnes al orga en lo [2v] modo se ha dir en las festivitats antecedents; y després se càntan los goigs en lo presbiteri. En lo die de la Purificació se canta tèrcia solemne lo offici solemne ab orga; y a la tarda, vespres solemnes ab orga y encens. En lo offertori se trau a adorar una imatge de Maria Santíssima. En la distribució de las candelas deurà donar lo senyor rector un ciri de tres onsas a cada hu dels batlle, regidors, mostasaf y clavari de dita vila, obrers de la obra, y obrers de la Minerva, mentres acistèscan a la distribució de las candelas no estant legítimament impedits, perquè estant-ho, se'ls deurà enviar en sa casa. Y, així mateix, se deurà donar una candela de cera blanca a totas las personas del poble que en la mateixa ocasió assistiran a la iglésia.

Mars. Die 25. Anunciatio Beatae Mariae Virginis

En la vigília completas solemnes ab orga y goigs en lo presbiteri. En lo die de la festa tèrcia solemne, offici solemne ab orga, y vespres solemnes ab encens així com en lo die de la Purificació.

Maig. Die 3. Inventio Sanctae Crucis

En la vigília se dihuen completas solemnes ab orga, y després goigs los quals dehuen pagar-se. En lo die de la festividad se diu tèrcia, la qual dita se va ab professó al puesto destinat per fer la benedicció del terme (per lo que los administradors de la Sanch³³ tenen obligació de aparellar lo altar ab sa enramada quedant antes convinguts amb lo senyor Rector). Y finida se torna a la iglésia y se canta lo offici solemne [3r] ab orga, y a la tarda vespres solemnes ab orga y encens, y seguidament los goigs que dehuen pagar-se.

Juny. Die 24. Nativitas Sancti Joannis

En la vigília, completas solemnes ab orga en lo himne, y se càntan los goigs. En lo die de la festa tèrcia solemne ab orga en lo himne, y lo offici solemne a la tarda, vespres solemnes ab orga y encens, se càntan los goigs, y se pàgan com també en la vigília.

³¹ Unitat de pes equivalent a una setzena part d'una unça.

³² Potser antigament al voltant d'aquesta platja hi havia una plaça. La platja es divideix en es Llaner gran i es Llaner Petit. Lloc on estiuejava Dalí amb la seva família.

³³ Eren els encarregats de fer la processó el Dijous o Divendres Sant.

Die 29. Sanctus Petrus et Sanctus Paulus

En la vigília vespres solemnes ab orga en lo himne y *Magnificat*, y completas solemnes ab orga en lo himne, y *Nunch Dimitis*, com en los demás dies en què hi ha orga, y se càntan los goigs. Lo die de la festa, tèrcia solemne ab orga en lo himne, y offici solemne ab diaca y subdiaca, havent-hi competent número de sacerdots. Y així se entendrà sempre que se diga offici ab diaca y subdiaca. A la tarde, vespres solemnes ab orga en lo *Magnificat* y encens y se fa professó en la forma acostumada. Se càntan los goigs pagant-los com en la vigília.

Juliol. Dedicatio ecclesiae³⁴

En lo segon diumenge de juliol se acostumava celebrar la festa de la dedicació de la iglésia, y se acostumava així mateix lo senyor rector posar en cada una de las pilastres o columnas de ella una candela encesa, que cremàvan tot lo temps [3v] de la missa major; y encara que deurà observar-se esta seremònia per tan antiga consuetut, emperò no constant ab certesa de la consagració de la Iglésia,³⁵ deurà deixar de celebrar-se de sa dedicació conforme lo decret emanat de la S. C. de R. de 18 agost 1629.

Agost. Die 15. Assumptio Beatae Mariae Virginis

En la vigília, vespres ab orga en lo himne y *Magnificat*, completas solemnes ab orga y goigs. En lo dia de la festivitats tèrcia ab orga, lo offici solemne ab diaca y subdiaca, a la tarda vespres ab orga y encens y completas també ab orga a l'himne y *Nunch dimitis*.

Setembre. Die 8. Nativitas Beatae Mariae Virginis

En la vigília y die de la festa se fan totas las funcions de la Iglésia ab la mateixa solemnitat notada en lo die antecedent de la festa de la Assumpció.

Die 11. Sancti martyres Protus et Hyacinthus

En la vigília, completas solemnes ab orga y goigs; en lo dia de la festa tèrcia solemne, y lo offici ab diaca y subdiaca. A la tarda vespres solemnes ab orga en lo himne y *Magnificat*, se incensa; després se fa la professó en la forma acostumada, y se càntan los goigs.

[4r] **Octubre. Festivitas Rosarii**

En lo primer diumenge de octubre en què se celebra la festivitats del Rosari quant no concorria la festa de la dedicació de la Iglésia Cathedral, se fa la professó per la vila, després se càntan los goigs los quals solament deuen pagar-se.

Novembre. Die 1. Festivitas Omnium Sanctorum

En la vigília, completas solemnes ab orga, en lo dia de la festa tèrcia ab orga en lo himne, y offici solemne; a la tarda, vespres ab orga y encens.

³⁴ «L'actual cerimònia de dedicació té dues modalitats, en funció de si l'església es beneeix o de si es consagra solemnement. En el primer cas, la benedicció, es fan les pregàries, aspersion i una missa» (*Viquipèdia*, s. v. «dedicació» <<https://ca.wikipedia.org/wiki/Dedicaci%C3%B3>>).

³⁵ La crema de l'arxiu de l'església dificultava potser documentar-ne la data de consagració.

Desembre. Die 8. Conceptio Beatae Mariae Virginis

En la vigília, completas solemnes ab orga y goigs dalt en lo presbiteri. En lo dia de la festa tèrcia ab orga en lo himne; lo offici solemne, y a la tarde, vespres ab orga y encens.

Die 25. Nativitas Domini Nostri Jesu Christi

En la vigília, vespres ab orga a l'himne y *Magnificat*, y completas solemnes ab orga; a la mitjanit matines solemnes ab orga en los himnes y en lo salmp [*sic*] *Misericordias*,³⁶ y los responsos cantats ab solemnitat: ditas las matines se canta la missa del Gall, y després *laudes*³⁷ y finidas se diu la missa de Alba,³⁸ a la hora acostumada se [4v] diu tèrcia solemne ab orga en lo himne y lo offici solemne ab diaca y subdiaca; a la tarde, vespres ab orga y encens, y completas ab orga.

Die 26. Sanctus Stephanus

Tèrcia ab orga en lo himne, a la tarde vespres ab orga y encens, y completas ab orga.

Die 27. Sanctus Joannes apostolus

Tèrcia solemne y offici solemne ab orga, a la tarde vespres ab orga y encens.

Die 28. Sancti Innocentes

Se canta lo offici sens altre funció particular.

Ultima dominica anni

Se fa professó després de haver dit tèrcia y se va per la vila portant-se la Vera Creu en acció de gràcias, y finida se dona la benedicció al poble ab la Vera Creu, en què no se troba repugnància,³⁹ així com la benedicció del terme se dona igualment no sols als fruyts, sinó també a las personas.

Festas movibles**Dominica Resurrectionis**

En la vigília, completas solemnes ab orga, y goigs. En lo die de la festivitiat se canta tèrcia solemne ab orga en lo primer psalm, lo offici ab tota solemnitat ab diaca y subdiaca, y vespres ab orga y encens, y las completas també ab orga en lo himne, y *Nunch dimitis*. La segona festa [5r] com en la primera. Y en lo tercer dia, si lo temps ho permet, se va a la capella dels sants Abdon y Sennén⁴⁰ ab professó aportant las

³⁶ «Compadeix-te de mi, Déu meu, pel teu amor; per la teva gran misericòrdia» (Salms 51:1-19).

³⁷ Principal ofici diürn de la pregària de les hores.

³⁸ L'Església recomana als sacerdots que el dia de Nadal celebrin tres misses: la de Mitjanit, la de l'Alba i la de Dia, i cada una d'aquestes amb textos de l'Evangeli distints (PUIGVERT I SOLÀ, *Una Parròquia catalana del segle XVIII*, p. 270).

³⁹ Que inspirava aversió.

⁴⁰ Als laterals de l'altar major de la capella de Sant Baldiri, a l'actual cementiri, hi ha petits altars dedicats a Sant Abdó i Sant Senén. Una llegenda explica el trasllat de les relíquies dels dos sants des de Roma a Arles per part de l'abat Arnulf. Un naufragi les va dipositar al lloc de Cadaqués.

reliquias y Vera Creu, y se canta lo offici en dita capella; altrament se faran las funcions en la iglésia parroquial com en los dies antecedents. Exceptuant la tèrcia que no se canta solemne.

Ascensio Domini Nostri Jesu Christi

En la vigília, completas solemnes ab orga, y després goigs en lo presbiteri. En lo die de la festa, tèrcia solemne ab orga en lo himne, offici solemne ab orga, y a la tarde vespres solemnes ab orga, y encens.

Dominica Pentecostes

En la vigília, vespres ab orga en lo himne, y *Magnificat*, y completas solemnes ab orga y goigs. Y en los tres dias de la festivitats se farà lo mateix que en los tres dias de Pasqua de Resurrecció.

Festivitas Corporis Domini Nostri Jesu Christi

En la vigília vespres solemnes ab orga en lo himne y *Magnificat*, y completas solemnes ab orga. En lo dia de la festivitat, antes de tèrcia, se exposa lo santíssim sagrament y després se diu tèrcia solemne ab orga en lo himne, seguidament lo offici ab diaca y subdiaca, lo qual dit, se reserva lo Santíssim. Antes de vespres se torna a exposar, las que se diuen solemnes ab orga, en lo himne y *Magnificat* [5v]. Y se encensa lo altar major. Tant solament finidas las vespres se fa la professó per la vila y si lo temps és còmodo (a coneguda del senyor rector) se passa per la plaja, y finida la professó se dona la benedicció amb lo Santíssim y se reserva.

En los restants dias de la octava⁴¹ se exposa lo santíssim antes del offici, y dit, se reserva. Així mateix, a la tarda, se exposa antes de vespres en què se encensa lo altar major, y després se reserva.

En lo die de cap de octava,⁴² després de vespres, se fa la professó per la vila, y feta se dona la benedicció ab lo Santíssim, y se reserva.

Consuetuts generals per las quals no poden asseñalar-se dies certs, com no encontren ab las particulars que sobre quédan descritas

Dissaptes de l'any

En tots los dissaptes se diuen completas, y después se càntan los goigs, a excepció dels que esdevé ser festas de precepte, en los quals se observarà lo que en cada una de ellas quedarà prescrit. Ben entès que los pabordes del Roser cuyden de posar dos ciris al altar y donar los goigs al sacerdot que deu cantar-los.

Diumenges

En tots los diumenges y dias festius se deu cantar la missa major después de tèrcia, y [6r] queda libre al senyor rector dir la missa matinal cantada per aniversari o

⁴¹ Període de vuit dies que segueix la festa litúrgica de relleu.

⁴² Dia octau d'una festa.

baixa conforme li apareixerà, y, en una y altre, deu publicar al poble los dies festius, com també las missas y aniversaris que se han de dir entre semmana en què vindran compresas també las que se dihuen *pro populo*,⁴³ tenint-se de dir tots los diumenges y dias festius la missa parroquial *pro populo* conforme està disposat ab las butlles apostòlicas, y a la tarde se dehuen dir vespes, y después lo rosari. Y en las dominicas de Quaresma en què no hi ha orga, después de vespres, se diu lo *Miserere*.

En los primers diumenges de tots los mesos de l'any, después de l'offici, se fa la professó en la forma acostumada, y, en lo primer diumenge de maig, y, primer diumenge de octubre, se fa professó per la vila; después se càntan los goigs y los pambordes del Roser deuran pagar al senyor rector la partida que consta en lo mateix llibre de la confraria per las causas, y rahons que en ell se conté.

Tercers diumenges

En tots los tercers diumenges se deu exposar lo Santíssim Sagrament antes de tèrcia⁴⁴ y después de l'offici fer la professó, y finida donar la benedicció ab lo Santíssim y reservar, donant los obrers de la Minerva [6v] la quantitat que anualment han acostumat donar al senyor rector per las causas contengudas en los comptes que tots los anys se dónan per los obrers de dita Confraria de la Minerva. Que essent esta una funció tant devota de temps antich, tant recomanada per los summos pontífices, havent concedit vàrias indulgèncias per los confreres, promoguda per molts senyors bisbes en sos bisbats, com per molts pàrrochos en sas parròquias, és rahó se continue esta tant lloable acostumada devoció, y se animen, així lo pàrrocho, com los feligresos en ganànciar los fruyts espirituals que de ella poden conseguir.

Quaresma

En tots los dimecres, divendres y dissaptes de Quaresma, fins al dissapte de Rams, se deuen dir completas a la tarde.

Semmana de Passió y Santa

En tots los dias que se rèsan las vespres de feria, se deurà fer la funció de la Vera Creu en la forma acostumada, y conforme a las rúbriques. En la domínica de Rams dimars y dimecres y Divendres Sant, se deu cantar la passió; se podrà escusar lo dimars, y dimecres quant hi hage falta de residents.

En los dias de dimecres, dijous y Divendres Sant se diran matines, vulgarment ditas los fasos,⁴⁵ posant lo senyor rector quinse ciris en lo triàngul, y los obres de la dita obra sis ciris en lo altar major, los quals procuraran aplicar totas [7r] las

⁴³ La missa *pro populo* és la que els capellans han d'aplicar pels feligresos que se'ls ha confiat. Benet XIV en la constitució «Cum semper», del 19 de maig del 1744, determinà que els rectors i vicaris l'apliquessin els diumenges i les festes de precepte (PUIGVERT, *Una Parròquia catalana del segle XVIII*, p. 179).

⁴⁴ Hora menor de l'ofici diví, corresponent a l'hora romana homònima.

⁴⁵ Les matines del Dimecres, Dijous i Divendres Sant, durant les quals es té exposat un triangle de ciris i es va apagant un ciri a la fi de cada versicle, fins a romandre tots apagats.

diligències possibles per evitar lo estrèpit ruhidós en la iglésia, singularment en lo temps del *Miserere*.

Lo Dijous Sant se farà la professó en la forma y hora acostumada, y las demás funcions segons lo rito de la Iglesia, encarregant al senyor rector que ab los magnífics batlle y regidor del poble invigilen⁴⁶ en què los dissiplinats que èntran en la iglésia al temps de cantar-se las matines, no se detíngan en ella per evitar lo ruhido, que serveix de disturbi als que càntan en lo chor, com als demás que estan en oració devant del Santíssim Sagrament. Així mateix se faran las funcions en lo Divendres, en lo qual dia, al temps de la adoració de la creu, se ha de llevar y desterrar la consuetut de anar un sacerdot per la Iglésia ab la creu per adorar-la las donas; y per assò lo que se podrà y deurà practicar és solament que un sacerdot de estola negra precehint un achòlit portarà una altre creu ab la imatge del Crucifixo, que per est effecte se deurà tenir previnguda, y la col·locarà en altre altar ab la mateixa decència que en lo altar major, per a que puga tot lo poble adorar-la; y en lo temps de la adoració estarà permanent lo achòlit per a impedir tota irreverència, y tumulto o confusió.

En lo Dissapte Sant en què se deu fer la benedicció de las fonts, se farà sempre en la mateixa pila baptismal de pedra, y no en altres vasos. Y per quant lo tapador de dita pila pot ser algun embarràs⁴⁷ per a fer còmodament dita benedicció, essent ja com és llevadís, lo dit tapador se traurà, y acabada la benedicció se tornarà a posar.

Rogacions

En los dias de rogacions se faran las professons [7v] cantant-se las lletanias majors o menors segons las rúbriques.

Consuetuts que míran al consuelo del poble y a la major descència y economia de la iglésia

Doctrina

Essent una de las primeras obligacions del pàrrocho lo past⁴⁸ espiritual de sos feligresos, y la ensenyansa de la doctrina christiana, y que esta ensenyansa no pot limitar-se a certas horas, y que lo pàrrocho deu procurar aquellas en què ab major commoditat lo poble puga ser instruhit en los dogmas de la santa fe cathòlica, y que la hora que en uns dias serà convenient, en altres serà incòmoda. No dubtant del zel així del pàrrocho actual, com de sos successors en lo temps al compliment de tant justa obligació, se deixa a la direcció de ells donar aquest past espiritual a sos feligresos o sie en la missa matinal, o sie en la missa major, o sie antes, o després de vespres, o en una, y altre de estas ocasions, pues en totas insta al pàrrocho esta tant justa obligació.

⁴⁶ “Invigilar”, vigilar, castellanisme (*Diccionario RAE*).

⁴⁷ El *DCVB* documenta el mot en un text de Narcís Oller.

⁴⁸ Aliment.

Rosari

Lo señor rector tindrà lo cuydado, que se diga lo rosari tots los dies conforme a sa fundació, y que lo rosari que se deu dir al matí per lo mestre de dita vila, lo diga tots los dias a la punta de sol, quant no hi haurà missa de alba; y sempre que's dega dir missa de alba,⁴⁹ se diga lo rosari immediatament de finida dita missa.

[8r] Llàntia

Essent obligació dels obrers de la iglésia subministrar lo oli per fer cremar la llàntia davant del Santíssim Sagrament, y essent-ho igualment del pàrrocho en cuydar de la contínua il·luminació de aquella, se encarrega a uns y altres aquest cuydado; y per quant ha succehit algunas vegadas no trobar-se lo obrer que cuyda de l'oli per est effecte o ocasió que se necessita posar-ne a la llàntia, de que se ha seguit apagar-se algunes vegadas, apar seria convenient destinar puesto en la Iglesia ahont posar lo oli necessari per a fer cremar dita llàntia, en què pogués tancar-se ab clau, tenint-ne una lo senyor rector, y altre dits obrers, perquè de esta forma aquell que primer observaria la falta pogués suplir-la; y en cas de no fer-se, se farà present al il·lustríssim señor Bisbe en la primera visita de esta església. Y en lo ínterim⁵⁰ que se execute esta obra, cuidarà lo senyor rector que així a la nit com al matí, al tancar y obrir la iglésia lo campaner o escolà miren la llàntia y en cas de descuyt avisen als obrers.

Limpiesa de la iglésia

Així mateix, lo senyor rector invigilarà en la limpiesa de la iglésia, singularment en lo Dissapte Sant, fer que se escombe antes de descobrir los altars.

Combregars

Deu observar-se la consuetut de subministrar lo viàtich ab combregar general als magnífics batlle [8v], regidors y obrers, així de la obra, com de la Minerva, com y també als minyons que serveixen a la obra, si en lo any de son ministeri esdevé que se'ls hage de ministrar⁵¹ lo viàtich.

Campanas

És lloable, y deu observar-se igualment la consuetut, de tocar las campanas a morts, luego que hage finat algú, que vulgarment se diu: toch de fi,⁵² amb lo qual avís molts dels que l'ouhen, se mohuen a pregar per la ànima de aquell diffunt, que no és rahó privar-lo de eix sufragi; y se obligarà al campaner ho executia luego sie avisat; com y també en tocar las campanas, en tots los diumenges y festas en la missa

⁴⁹ El diumenge 26 de setembre de 2021 es va celebrar a Blanes la missa de l'Alba (*Full Parroquial*, 4901 [10-10-2021]).

⁵⁰ Temps intermedi.

⁵¹ Administrar.

⁵² «Toc de fi»: el primer toc de campana que es fa per un mort tot seguit que acaba de finar (*DCVB*, sense documentació).

parroquial o sanctus, y al llevar Déu; y de la mateixa manera quant amanasse algun grob⁵³ o boyras de què se tem algun dany en los fruyts.

Taula de la Minerva

Sobre la disputa que se ha mogut entre los dits senyor rector y obrers de la Minerva, sobre si la taula en què se recullen las limosnas, y se asséntan los confreres de la Minerva, deu restituhir-se en lo mateix lloch en què antes estava col·locada, en atenció de què los infrascrits no estan enterats de la disposició del lloch, y que per a resòldrer-ho necessita de ocular inspecció, se deurà convocar en lo estat en què se troba, reservant lo recurs als dits obrers per a què en la visita pròxima que fasse lo magnífic senyor bisbe en dita iglésia li fassen present esta pretenció, per a què done aquella providència, que comprendrà ser més proporcionada.

Y així ho firmam, en Gerona, vuy die 30 abril 1753

Don Francisco de Bastero y de Vilana

Don Fernando Diern

Nos don Laurentius a Taranco et Musaurieta Dei et Sanctae Sedis apostolicae gratia episcopus gerundensis regiusque consiliarius, etc. Vi(s)is que ad bonum regimen et gubernium ecclesiarum nostrae dioecesis pertinere noscuntur ex debito officii et libenti animo studemus, et annuimus. Viso igitur praeinserto codice nuper compilato consuetudinum vulgo consueta nuncupato parochialis ecclesiae oppidi de Cadaques una cum supplici libello nobis porrecto pro parte reverendum rectoris simul et decurionum et operariorum ecclesiae et oppidi praefatorum supplicantium pro opportuna approbatione et confirmatione: Ideo (salvis canonicis sanctionibus) prae expressas consuetudines seu consuetam in scriptis redactas et in dicto codice digestas juxta illarum seriem et thenorem laudamus, approbamus et confirmamus, atque nostrae ordinariae autoritatis et decreti robore munimus, mandantes ab omnibus et singulis quorum interest, inviolabiliter observari. / Dattum Gerundae die quarta maii millesimo septingentesimo quinquagesimo tercio. / Laurentius Episcopus Gerundensis. / De dictae suae Illustrissimae et reverendissimae Dominationis mandato expedit Doctor Andreas de Berga presbiter et notarius vicariatus ecclesiastici Gerundae.⁵⁴

⁵³ Nuvolada tempestuosa congriada sobtadament.

⁵⁴ A més, facilitem la traducció al català d'aquesta providència que figura al manuscrit (1753/05/04), f. 8-8v: «Jo, don Llorens y Taranco y Musaurieta y de la santa Iglésia de la sede apostòlica per la gràcia del señor Bisbe de Gerona y del Consell de sa Magestat [*espai ratat*] [...] y aquestos per lo bon règimen y govern de las iglésias [8v] de nostre bisbat [*espai ratat*] en pertanent del degut y bon ànimo a n·als oficis, procuram y a fem a saber. / Donchs vist lo codern antecedent, no ha molt, treballat de las consuetuts, vull dir anomenat la consueta de la parroquial iglésia de la vila de Cadaqués, la una ab lo humil llibre, portat a nosaltres per part del señor rector, juntament també dels decuriós [*membres de l'assemblea municipal*] y dels obrers de la Iglésia y de la vila anomenats dels suplicants per la convenient aprobació y confirmació, y per lo tant salvadas las constitucions canònicas; y per las declaradas consuetas o consueta portadas en escrits y manifestadas en lo dit codern segons la regla o disposició y tenor de ellas, lloham, aprobam y confirmam y també autoritat ordinària y decret ab forsa, fortificam

ANNEXOS

Annex 1

F. 9r (1753/05/04, manuscrit C de l'Arxiu Parroquial de Cadaqués):

Ilustrísimo y reverendísimo Señor.

El doctor Josep Aloy, presbere y rector de la parroquial iglesia de Santa Maria de Cadaqués, y Francisco Ballesta, regidor y obrero de la dicha villa y Iglesia, en su nombre propio, y comisionado de los demás regidores, y otro obrero, sus compañeros, puestos con el debido rendimiento a los pies de V. S. Ilustrísima, exponen que en atención de haver los ilustres don Francisco de Bastero y Vilana, sacristán mayor y canónigo, y Fernando Diern, deán, presbíteros, doctores de la santa iglesia cathedral de Gerona, concluído la consuetud de la que por dicha ambas partes se deve exactamente cumplir, servir⁵⁵ y guardar en dicha iglesia y villa de Cadaqués, y entregada aquella firmada de propria mano de dichos señores Bastero y Diern, prometen a V. S. I. que siendo dicha consuetud de su aprovación, cumplirla, servirla y guardarla en todo su contenido, cada una parte por lo que le corresponda, suplicando a V. S. I. se digne interponer en ella su autoridad y decreto a fin de quedar perpetuizada entre dichas partes la paz y quietud en dicha parroquial Iglesia y villa por el tiempo presente y venidero. Gracia que esperan de la justificada rectitud y celo de V. S. I. doctor José Aloy, presbítero, rector de Cadaqués. Francisco Ballesta, regidor y obrero de la villa de Cadaqués.

Annex 2

Els representants elegits pels obrers cobraven i pagaven les despeses ocasionades per la celebració del culte durant les diverses festivitats litúrgiques observades; també per mantenir, enriquir i decorar el temple. Com es pot veure per aquestes dues relacions, a Cadaqués hi hagué una rica representació de confraries, de gent compromesa amb l'església, una religiositat molt viscuda.

Estat del que habem gastat lo senyor Joseph Marquès y Francesc Ballesta com a hobrers de la obra en lo any 1752 y 1753. [No transcrib el valor monetari de les quantitats pagades:] Primo per tres brocàs fil de nuà per al monument. — Ítem tenim pagat per una tobollola per la creu. — Ítem pagat per las patenas de 1752 y 1753. — Ítem pagat per las sebatas dels minyons de 1752 y 1753. — Ítem pagat a Rafael Moreno per

als que mànian per a tots y cada un en particular dels quals toca que se observia sens contradir. / Dat en Gerona, als 4 maig de 1753. Firmat de voluntat del señor Bisbe, per mans dels doctor Andreu Berga, sacerdot y notari del vicariat ecclesiàstich de Gerona y del reverent rector de Cadaqués».

⁵⁵ Catalanisme.

hun mallal oli. — Ítem pagat per fer acomodar las capas y lo pàlit blanch. — Ítem a Pere Godo per seda y agullas. — Ítem pagat a Joseph Deulovol per dos trossos ciris. — Ítem pagat al senyor Antoni Prats per 12 pams tafetà. — Ítem pagat al criat⁵⁶ del senyor Rector per adobar hun candelero⁵⁷ en Figueras. (Arxiu Parroquial de Cadaqués, Comptes, 1707-1863, f. 37r.)

«Estat del que habem cobrat nosaltres lo senyor Joseph Marquès y Francisco Ballesta obrers en lo any de 1732 y de 1753». No reproduceixo les quantitats pagades. «És lo següent»: cobren diners de les pabordesses de Nostra Senyora de la Soledat; dels pabordes del Sant Cristo; pabordes de Nostra Senyora del Roser; paborde de les ànimes; del pare ermità [de sant Sebastià]; pabordes de sant Sebastià; pabordes de sant Jacinto; pabordes de sant Antoni de Pàdua; pabordes de sant Pere; rebut del batlle dels Ignossents;⁵⁸ rebuts de l'octava de Corpus de 1752; rebuts de diversos particulars per ciris, atxes, etc. (Arxiu Parroquial de Cadaqués, Comptes, 1707-1863, s/d).

BIBLIOGRAFIA ESSENCIAL

BELLAVISTA, Joan, *L'any litúrgic*, Barcelona: Saurí, 1982.

Consueta: usos i costums de la Parròquia de Sant Salvador del Vendrell recollits pels rectors: Manuel Aumatell [...] et alii, transcripció: Salvador Caralt i Salvó; comentaris, notes i selecció d'imatges: Salvador Arroyo Julivert; coordinació: Vicenç Cabré, El Vendrell: Comissió del 700 aniversari de la creació de la Parròquia de Sant Salvador del Vendrell, 2007.

FELIU, Francesc, «El 1714 i els Bastero», *Revista de Girona*, 288 (2015), p. 52-55.

FERRER GODOY, Joan, «Una nova consuetud del monestir de Sant Joan de les Abadeses», *Annals del Centre d'Estudis del Ripollès* (2001-2002), p. 29-40.

GIFRE RIBAS, Pere; PUIG PLA, Santi; TREMOLEDA, Joaquim, «Consuetes de Sant Feliu de Lledó (s. XVI-XVII)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 42 (Figueras, 2011), p. 505-559.

GRAHIT I GRAU, Josep, «Una consuetud de la Catedral de Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, II (Girona, 1947), p. 99-123.

ILLA COLOMER, Joan, «Consuetud de la parròquia de Sant Quirze i Santa Julita d'Arbúcies i les sufragànies de Santa Maria de Lliors i Sant Pere Desplà», *Monografies del Montseny*, 16 (2001), p. 73-98.

⁵⁶ Ara sabem que el rector tenia criat.

⁵⁷ De vegades aquests «candeleros» servien per anar a portar el viàtic pels masos i les cases.

⁵⁸ Celebrava el poble la festa dels Innocents amb l'elecció d'una mena de batlle?

- La consuetud d'Encamp, 1696*, Jordi Mas, presentador; Francesc Rodríguez Rossa, prologuista, etc.; Pere Cañada Illa, copista, escriba, Encamp: Comú d'Encamp, 1996.
- Les visites pastorals: dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona: CCC edicions; Universitat de Girona, 2003.
- MADURELL MARIMÓN, Josep Maria, «La Consuetud de la parròquia de Sant Feliu de Codines, de 1756», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 39 (1957), p. 71-85.
- MARQUÈS, Josep M., «Carreres dels col·laboradors de bisbes de Girona, 1600-1774», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLI (Girona, 2000), p. 125-178.
- MURLÀ I GIRALT, Josep, *De la consuetud i altres notícies de la vall del Bac*, dibuixos de Sebastià Congost i Pla, Amics de la Vall de Bianya, 1982.
- PARCH, Pius, *El año litúrgico*, Barcelona: Herder, 1957.
- PLADEVALL I FONT, Antoni, *Rodalía i consuetud de la parròquia de Sant Martí de Viladrau: del treball en preparació sobre Viladrau, el Montseny i Sant Segimon*, Barcelona: s. n., 1970.
- PLADEVALL I FONT, Antoni; PONS GURI, Josep M., «Particularismes catalans en els Costumaris dels segles XIII-XVIII», *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, III, Secció d'Història, Abadia de Montserrat, 1967, p. 103-159.
- PUIGVERT I SOLÀ, Joaquim M., *Una Parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetud: Riudellots de la Selva*, pròleg d'Eva Serra i Puig, Barcelona: Rafael Dalmau, 1986.
- SEGUÍ I TROBAT, Gabriel, *La consuetud de sagristia de 1511 de Seu de Mallorca*, 2 vol., Palma: Capítol de la Catedral de Mallorca, 2015.
- SIMON, Antoni, «El diari personal de Salvi Escarrà. La Girona de mitjan segle XVIII segons les memòries d'un escriptor», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV (Girona, 1994), p. 631-642.
- SOLÀ COLOMER, Xavier, «Les visites pastorals a Catalunya durant l'època moderna: mètodes de control sobre la parròquia, el clergat i la població», *Manuscrits*, 25 (2007), p. 187-209.
- THOMSON, E. P., *Costumbres en común*, Barcelona: Crítica, 1995.
- TORRAS I MONSECH, Joan, *Consuetud dels Reverents sagristans majors de la iglesia parroquial de Santa Maria del Mar de Barcelona, escrita per resolució de la Obra de la mateixa iglesia presa en lo dia de Santa Eularia de 1890 ab conformitat del reverent senyor rector de la dita parròquia [...]*, Barcelona: Estampa dels hereus de la Viuda Pla, 1890.
- VERT I PLANAS, Josep, «La parròquia. Compilació de la consuetud parroquial», *Llibre de la Festa Major de Torroella de Montgrí* [en línia], 2005, p. 107-114 <<https://raco.cat/index.php/LlibreFestaMajor/article/view/186742>>. [És de l'any 1750 i en va decretar la redacció el bisbe Taberner el 1725.]

ZAMORA, Francisco de, *Diario de los viajes hechos en Cataluña de [...]*, a cura de Ramon Boixareu, Barcelona: Curial, 1973.